

3. Камалиева Г.Ф. Мусульманские депутаты III Государственной Думы России (1907-1912): борьба вокруг школьного вопроса // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 34 (288). История. Вып. 53

ӘОЖ 93/94

КЕҢЕСТІК ХАЛЫҚТАРДЫ КҮШТЕП ЖЕР АУДАРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН

Асқарұлы Дархан
baibaris_mamluk@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Тарих факультетінің 3-курс докторанты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

XX ғасыр тарихы адамзат өмірінде өзіндік ерекшеліктерімен, жетістіктері және ғаламдық дағдарыстарымен деректерден көрініс тапты. Егер де XX ғасырға дейінгі аралықта тоқтаусыз отарлау, ұлт-азаттық көтерілістер орын алса, жиырмасыншы ғасыр әлемнің капиталистік және социалистік блок елдеріне жіктелуіне әкеп соқты.

Кеңестік биліктің тоталитарлы жүйесінің жасақталуының алғашқы қадамы ретінде 1922 жылы КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің жанынан біртұтас қоғамдық орган – Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (БМСБ – «ОГПУ») құрылуын атауға болады. 1930 жылғы 7 сәуірде «Еңбекпен түзеу лагерлері туралы» КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысы қабылданады [1, 419 б.]. Бұдан былайға кеңес тарихында өз халықтарын темір тордың шеңгелінде ұстау, яки белгілі бір территориядан басқа өлкеге шығу құқығынан айыру сынды адам құқығын шектеу шаралары одақ тәжірибесіндегі күнделікті өмірге айналады.

Экономикалық, әлеуметтік және идеологиялық ұстанымдар қақтығысы жағдайында бұрынғы отарлаушы империялар мемлекеттің атауын, билік жүйесі құрылымын немесе рәміздерін өзгерткенімен бұрынғы империалистік, тоталитарлық диктатураларын сақтап қалды. «Еуропа жандармы» атанған Ресей империясының монархиясы тақтан күштеп тайдырылып, ақ патшалық билік орнына қызыл террорлық коммунистердің репрессивті басқару аппараты жайғасты. Кеңестік биліктің шатқаяқтап тұрған шағында ұлттарға жеке автономиялыққа, дербес өзін-өзі басқаруына қатысты көптеген ресми құжаттармен бекітілген уәделер берілгенімен, іс жүзінде КСРО құлағанға дейін «халықтар түрмесі» статусына сәйкестігін сақтап қалды. Сол себепті 1941 жылдың 22 маусымында Гитлерлік Германияның фашистік армиясы Кеңес Одағына шабуыл жасаған сәтінен кейін одақта халықтардың тағдырымен эксперименттерді одан ары ушықтыру іс-қимылдар кешені жаңа қарқынға ие болды.

1941 жылдың тамыз-қыркүйек айларында елдің шығысына Еділ бойы немістері тиелген эшелондар жөнелтіліп, олардың ұлттық мемлекеттілігі – Еділ бойы Немістерінің Автономиялы Кеңес Социалистік Республикасы жойылғаннан кейін 1943-1944 жылдары сол зарлы жолмен қалмақтар, қарашайлар, шешендер, ингуштар, қрым татарлары, балқарлар да отандарынан қуылды [2, 11 б.]. Александр Некрич өз еңбегінде атап өткен және өзге де аталмаған ұлт өкілдерінің көп бөлігі Қазақстан территориясына әкелінді. Біздің ел күштеп жер аударылып келген халықтар үшін «мәңгілік» аспан астындағы ашық түрме қызметін атқаруға міндетті болды. Соғыс кезеңі болғандықтан Қазақстанда негізінен қарттар, әйелдер мен балалар ғана қалған еді. «Барлығы майдан үшін» ұраны желеуімен елде қалған азаматтар жынысы мен жасына қарамастан күндіз-түні шаруашылықтың барлық салаларында еңбек етіп жатқан болатын. Азық-түлік мәселесі де шешілмеген еді. Осы қалыптасқан жағдайда қазақ даласына он, жүз мыңдап күштеп жер аударылған халықтарды әкеп қоныстандыру ісі жүргізілді.

Күштеп жер аударылғандардың алғашқы қомақты легі 1943 жылы қараша айында Кавказдағы Қарашай-Шеркес автономиясынан Қазақстан мен Орталық Азияның өзге елдеріне

жол тартты. Атап өтер жайт, тап осы қарашай мен шеркес елі 1943 жылдың қаңтар айында жау қолынан азат етілген болатын [2, 45 б.]. Яғни, бұл депортация халықты жаудың басып алу қаупінен құтқару емес, азат етілгеннен кейін түрлі жала жабу арқылы халықты күштеп өзге аймаққа қуғындау болып табылады.

1943 жылдың 28 қазанында КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарлығы және Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысы негізінде қалмақтар да жер аударуға ұшырайды. Аз уақыт ішінде 99 252 адам депортацияланады. Олардың ішінен 648 отбасы яғни 2268 адам Қазақстанның Қызыл-Орда облысына қоныстандырылады [3, 265 б.]. Мұндай статистикалық деректерді КСРО құлағаннан бергі 30 жылдан астам уақытта жарық көрген архив құжаттарының жинақтарынан молынан кездестіруімізге болады. Дегенмен әлі күнге дейін отандық тарихымызда ұлт, жеке әлеуметтік топтар мен жеке тұлғаларының құқықтарын мемлекеттік аппараттардың бұзуы бойынша тарихи-сараптамалық еңбектер жеткіліксіз болып табылады. Бар болғанның өзінде ол еңбектердің қазіргі мемлекеттік даму перспективаларында ескеріліп, азаматтық қоғамды жетілдіруге қолданылуының деңгейі төмен деп есептеймін. Тарихта көп еңбектер көбіне белгілі бір жобалардың немесе ұйымдардың ұстанымдарын қанағаттандыру үшін ғана жазылатын сынай танытады.

1944 жылы 23 ақпанда, Қызыл Армия күнінде барлық шешен мен ингуштарды әкімшіліктер алдына салтанатты жиынға шақырып, жиналған халыққа Жоғарғы Кеңес Президиумының жарлығын оқиды, жарлықта бұл халықтарға «сатқын, жауға көмектесушілер» деп айыптап күштеп жер аудару бұйрығы аталады [2, 57 б.]. Осылайша, бүгінгі күнге дейін Қазақстанда, Шешенстанда және әлемнің өзге жерлеріндегі шешен мен ингуш ұлт өкілдері үшін Кеңестік Қызыл Армия күні өткен күннің мейрамы емес, «қаралы күн» саналады.

Әрбір депортацияланған халық Қазақстанның оңтүстік, шығыс, орталық және өзге аймақтарына темір жолдар желісі арқылы жөнелтілуі үздіксіз жалғасып жатады. Соғыс уақытында, қыс пен қысқа таяу аязды ерте көктемде елімізге жеткізілген адамдардың жағдайының қандай болғандығы жөнінде жазылған кітап те, түсірілген деректі әрі көркем фильмдер де жеткілікті, бірақ олар депортацияланғандардың шынайы бастарынан өткізген қасіретін толық жеткізе алмайтындығы анық.

1944 жылдың 8 наурызында қарашай, шешен, ингуштардың соңынан Кавказдағы түркі тілді балқар халқы да Қазақстан мен Қырғызстан жеріне күштеп жер аударылды. Автономиялы Республиканың газет беттерінде тұтас бір халықтың депортациясы жөнінде бір сөйлем де ақпарат жарық көрмейді. Тек екі күн өткенде И.В.Сталиннің Қызыл Армияның бауырлас кабардин-балқар халықтарына «Смерть фашистским захватчикам» деп аталған танк колоннасын жасауға қажетті 15.300 мың рубль қаражат жинап бергендіктері үшін алғыс жариялаған хаты басылып шығады [2, 61 б.]. Көріп отырғанымыздай бүгінде біз «Халықаралық әйелдер күні» деп тойлап жүрген мейрам да балқар ұлты үшін еш мейрам емес «қаралы күн» санатында ұлт жадында сақталуда. Жалпы алар болсақ, кеңестік ресми басылымдарда одақтың соңғы жылдарына дейін депортация тақырыбы «табу» болып келді. Тіпті «Кеңестік Энциклопедия» атты көп томды энциклопедияның өзінде «депортация» терминіне қатысты өткен ғасырлардағы Франциядағы саяси процестер, белгілі бір адамдар топтарын жер аудару ғана мысал ретінде анықтама берілген. Бұның өзі ақпарат құралдарының толықтай тоталитарлы биліктің тізгінінде болғандығын көрсетеді.

Қазақстанға күштеп жер аударылып келген халықтарды баспанамен қамту, жұмысқа орналастыру, киім, азық-түлікпен қамту мәселелері қырқыншы жылдары басталып елуінші жылдардың басына дейін республиканың, одақтық биліктің ұзақ-сонар хат алмасуының, жарлық, қаулы, қылмыстық, әкімшілік істерінің талқысына айналғандығын архив деректерінен көре аламыз. Кейбір деректерде қарапайым сабынның, аяқ киімнің жетіспеушілігі, арнайы жер аударылғандардың ұзақ уақыт тауық қораларда, жертөлелерде паналағандықтары да жиі аталады. Бұл жайттардың орын алуы заңдылық еді, себебі барша материалдық байлығы мен адами капиталын соғыс қажеттілігіне жұмсап отырған елге еш дайындықсыз жүздеген мың адамды әкеп қоныстандыру басқаша өрбуі мүмкін емес еді.

Депортация институты соғысқа дейінгі, соғыс уақытындағы және соғыстан кейінгі кезеңдердегі мемлекеттік акттерде көрініс тапты. Бастапқыда айыпты танылған жеке тұлғаларға, партия мен ұйым мүшелеріне, кейін жеке әлеуметтік топтарға, ақырында тұтас ұлттарға жайылған депортация кеңестік елдер тарихында біртіндеп қалыптасып, терең қаралы із қалдырды [3, 343 б.]. Қазақстанның «халықтар лабораториясына» айналуын кейбір ғалымдар өзге саяси шешімдердің кездейсоқ салдары санаса, бірқатар зерттеушілер бұны жоспарлы түрде іске асқан аз ұлттарды ассимиляциялау, түрлі факторлар салдарынан өз елінде азшылыққа айналған қазақ ұлтын «кеңестік ұлтқа (хомо советикус)» айналдырудың кешенді жоспарының бір бөлігі деп санайды.

Егер деректерден мысал келтірер болсақ күштеп жер аударылғандарды бірқатар облыстардың көптеген аудандарына шашырата қоныстандыру орын алғандығын байқаймыз. 1943 жылдың 27 қазанындағы Қазақстан Коммунистік Партиясы Орталық Комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесінің Қазақстанның Оңтүстігінде Солтүстік Кавказдан жер аударылғандарды қоныстандыру туралы қаулысына назар аударып көрелік. Ол бойынша Жамбыл облысына 5000 арнайы жер аударылған Солтүстік Кавказдық отбасы қоныстандырылуы бұйырылады. 5000 отбасы: Жамбыл, Свердловск, Талас, Луговской, Мерке, Қордай, Шу аудандарына шашырата орналастырылады. Сондай-ақ Оңтүстік Қазақстан облысына 6000 отбасы қоныстандырылуы қарастырылады. Оларды қоныстандыру үшін келесі аудандар бекітіледі: Киров, Мақта-Арал, Қызылқұм, Арыс, Сары-Ағаш, Сайрам, Шәуілдір, Келес [3, 273 б.]. Осы бір деректің өзінен арнайы жер аударылған халықтарды Қазақстанның әр облысында, облыстың әр ауданында дерлік қоныстандыру іске асқанын көреміз. Онсыз да өз елінде азшылыққа айнала бастаған қазақ ұлты кеңестік тоталитарлық жүйенің саяси «реформаторларының» көздегені бойынша жеке мемлекеттілігі бар ұлт ретінде артқы планға шегінуі керек еді... Бірақ, тағдырдың өзі, ұлтымыздың қажырлы еңбегі мен батырлығы елдігіміздің сақталып қалуына мүмкіндік жасады. Бізбен ассимиляциялануы тиіс ұлттар керісінше өз ерекшеліктерін сақтап, қазақтармен көбіне тату достық, ағайындық құрмет қарым қатынас сақтай білді. Әрине, түрлі ұлттар, түрлі менталитет, оның үстіне соғыс жағдайындағы тоталитарлық жүйе қысымы жағдайында тәртіп пен заң бұзу, белгілі бір түсініспеушіліктер де орын алды, дегенмен олар тұтас жағдайға әсер етпеді.

Қазақстанның кеңестік кезеңде жазылған гимнінде (2006 жылға дейін қолданыста болған) «...*Бауырға басқанбыз баршаның баласын...*» деп келетін жолдары болған. Тоталитарлық жүйе кеңестік халықтарды өзара араластырып, қуғындап, бір-біріне қарсы қою арқылы ұлттарды ұлт ретінде жоюды көздегенімен, адамгершілік, еңбек арқасында арнайы жер аударылғандарға бірінші «түрме» кейін «пана» болған қазақ елі де, жер аударылып келген халықтар да тарих сахынасында сақталып қалды. Керісінше оларды құртпақ болған тоталитарлық кеңес жүйесі өзі құрдымға кетті... Әрине соңғы уақыттағы кейбір геосаяси аренадағы және күнделікті өмірдегі факттер кеңес одағы тарих сахнасынан кеткенімен, кей азаматтар, адамдар топтары санасынан әлі де жойылмағандығын, әлі де кеңестік террорды қолдаушылардың бар екендігін көрсетуде. Қалай болғанда да, еліміз бүгінгі күнінде дұрыс қадамдар жасап, болашағына сеніммен қарауы үшін әр азаматы мен тұтас ұлтының санасына реформация жасау керектігін саналы түрде қолға алуы керек деп санаймын.

Қорытындылай келе кеңестік тарихта халықтар депортациясы (күштеп жер аудару) атауымен сақталған процестерде кеңестік Қазақстан стратегиялық маңызды рөлге ие болды. Оның бірнеше айқын себептері болды:

1. Соғыс жағдайында одақтың батыс бөліктерінің басым бөлігі жау қолында болды.
2. Жау қолына өту қаупі бар аймақтар халқы арасында антикеңестік салдарды болдырмау қажеттілігі.
3. Соғыс жағдайын пайдаланып ұлттық біртұтастығы мығым халықтарды жан-жаққа бөліп көшіру арқылы олардың болашақта дербес мемлекеттілікке ұмтылу мүмкіндіктерін минимизациялау.

4. Қолдан жасалған ашаршылық, ұжымдастыру, саяси репрессиялардан кейін автохтонды ұлты өз жерінде азшылыққа айналған Қазақстанды титулды ұлтсыз, ассимиляцияланған КСРО-ның уникалды кіші моделіне айналдыру.

5. Халық саны азайғанымен, көптеген батыстағы зауыт-фабрикалар эвакуацияланып әкелінген Қазақстанда тегін(арзан) жұмыс күшін молайту мақсатында.

6. Депортацияланған халықтардың ата жұрттарындағы аймақтарды әкімшілік-территориялық тұрғыда қайта құруға, «ұлттар тарихын қайта жазуға» қолайлы жағдай жасау.

Кеңестік Қазақстан мен қазіргі Қазақстанның айырмашылығы жер мен көктей. Десе де, әлі күнге дейін арыла алмай келе жатқан өткен күндік «сарқыншақтарымыз» да бар. Әлі де жеке басқа табынушылық пен ұраншылдық, бюрократизм мен формализм орын алуда, тарихқа саналы баға беру, толық мәнінде азаматтар құқықтары үшін қызмет ететін үкімет құру бағыттары ақсандауда.

Түйін: халықтар, жазықсыз адамдар мал вагондарына тиелмеуі үшін, Қазақстан «түрмеге» айналмауы үшін тарихтан сабақ алып, қатемен жұмыс жасауымыз тірі қалудың шарты.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. – Алматы: «Атамұра», 2010, 752 б.
2. Некрич А. Наказанные народы. – Нью-Йорк: Хроника, 1978 – 170 с.
3. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы: «Арыс» – «Қазақстан», 1998. – 428 с.

ӨОЖ 93/94

1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ КСРО-ДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН КЕЗЕҢДЕРІ

Ашу Байбол

ashubaibol@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, тарих факультеті, 2 курс магистранты,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекші – т.ғ.д., профессор А.С. Мусағалиева

КСРО-дағы жаппай саяси қуғын-сүргін-бұл азаматтардың, таптардың, таптардың, халықтардың белгілі бір (мақсатты) топтарына қарсы ұзақ уақыт бойы саяси режим жасаған және жүзеге асырған мемлекеттік жазалау шараларының жүйесі. 1930 жылдары жаппай саяси қуғын-сүргін күрделі нысандарда кең көлемде қолданылды және тоталитарлық құқықтың қалыптасуына тікелей әсер етті. Айта кету керек, большевиктік режим жазалау әрекеттерін бұрын да ("қызыл террор", оппозициялық партиялардың жойылуы) және одан кейінгі жылдары (сенімсіз" және "жазаланатын" халықтар мен "дұрыс емес" діни сенімдердің өкілдерін депортациялау, соғыстан кейінгі "қастандықты" әшкерелеу, космополитизмге қарсы күрес және т. б.) қолданған.

1930 жылдардағы саяси қуғын-сүргінді бірнеше кезеңге бөлуге болады:

1. Ауқатты шаруалар кулактадеды депортациялау. 1930-1931 жылдары кулактарды жер аудару барысында арнайы елді мекенге 1 млн 803 мың шаруа келіп түсті [1, 55 б.]. Шаруаларға қарсы күрестің апогейі 1932 жылдың тамызында КСРО ХКК мен ХКК-ның Төтенше қаулыларын қабылдау болды, олар ең алдымен ауыл тұрғындарын нан ұрлағаны және алыпсатарлық (соның ішінде астық) үшін аяусыз жазалады. По этим постановлениям вводилась ответственность вплоть до смертной казни [2, 32 б.].

2. 1930 жылдардың ортасындағы халықтарды күшпен жер аудару. КСРО-да депортациялар әлеуметтік ("кулактар"), этникалық ("сенімсіз" және "жазаланған" халықтар), діни ("күдікті" конфессиялардың өкілдері) және саяси белгілері бойынша ұйымдастырылды.